

И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.24.699 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда

УДК: 81'44:81'27:81'37:[811.111+811.512.154]

ДАВЛЕТАЛИЕВА НАЗИРА КАРАГУЛОВНА

**“ДОСТУК” КОНЦЕПТИНИН ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮНДӨ
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ (АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНИН
МАТЕРИАЛДАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)**

**10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык
жана салыштырма тил илими**

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты**

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Ш. Кадырова атындагы дүйнөлүк тилдер жана эл аралык мамилелер институтунун англис тилинин технологиясы, теориясы жана практикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси

Найманова Чолпон Капаровна, филология илимдеринин доктору, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин гуманитардык факультетинин филология кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер

Жетектөөчү мекеме

Диссертациялык иш 2025-жылдын _____ саат 10:00до И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетине жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, И. Раззаков көч., 51А.

Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-pct-peh-h5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын _____ таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент**

Н. Б. Джаркинбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Заманбап тил илими жаңы илимий парадигманын калыптанышы менен мүнөздөлүп, анда антропоцентристтик, культурологиялык жана когнитивдик ыкмалардын тилди изилдөөдөгү ролу күчөдү, мунун натыйжасында тилдик көрүнүштөр инсандык же тилдик аң-сезимдин контекстинде талданууда. Гуманитардык билимдин ар кыл тармактарынын өкүлдөрүнүн биргелешкен аракеттери менен чечилүүчү «адам тилде», «адам жана элдин маданияты», «жеке жана жамааттык аң-сезим», «адамдын тили» маселелери актуалдуу болууда.

Ар бир элдин маданияты андагы калыптанган каада-салттарга, үрп-адаттарга, ырым-жырымдарга, адеп-ахлакка, коомдук жетишкендиктерге жана тарыхый өзгөчөлүктөргө таянуу менен тилде дүйнө тааным системасын калтырат. Маданий фактыларга кайрылуу эне тилибизге жаңыча көз караш менен кароого мүмкүндүк түзөт. Салыштырма изилдөөлөр ар кандай тилдик системаларда калтырылган дүйнө сүрөттөрүн ачууга жардам берет.

Изилдөөнүн актуалдуулугу лингвомаданий мүнөздөгү бир катар факторлор менен аныкталат, алар жалпысынан этникалык менталдуулук сыяктуу феномендин маңызына тереңирээк кирүүгө жана улуттук менталитеттин, атап айтканда, кыргыз жана англис улуттарынын менталитетиндеги айырмачылыктардын себептерин менталдык түзүлүштөрдүн структураларынын өзгөчөлүгүн аныктоонун аркасында концептуалдык лингвистиканын терминдери аркылуу көрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, негизги илимий программалар (долбоорлор), окуу жана илимий мекемелер тарабынан аткарылуучу негизги изилдөө иштери менен байланышы. Изилдөө темасы демилгелүү болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты кыргыз жана англис тил маданияттарындагы *достук* жана *friendship* түшүнүктөрүнүн структураларын жана алардын тилдик репрезентацияларын талдоонун негизинде салыштырып талдоо болуп саналат.

Алдыга коюлган максатка ылайык иште төмөнкүдөй милдеттер аткарылат: изилдөөнүн теориялык негиздерин, атап айтканда, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн жана дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүн карап чыгуу, концептти дисциплиналар аралык байланыштын тилдик объектиси катары кароо, *достук* концепти философияда жана тилде кароо; дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө англис жана кыргыз тилдеринин *friendship/достук* концептинин мотивациялоочу белгилерин аныктоо; дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө англис жана кыргыз тилдериндеги *friendship/достук* концептинин түшүнүк белгилеринин өзгөчөлүктөрүн табуу; дүйнөнүн тилдик сүрөттөрүндө англис жана кыргыз тилдериндеги *friendship/достук* концептинин категориялык белгилерин аныктоо; дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө англис жана кыргыз тилдериндеги *friendship/достук* концептинин образдык белгилерин талдоо; дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө англис жана кыргыз тилиндеги

friendship/достук концептинин синонимдик катарларын аныктоо; *достук* концепти боюнча кыргыз, америкалык жана британиялык элдердин маданий өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн ассоциативдик эксперимент жүргүзүү.

“*Достук*” концепти жана анын ар кайсы тилдердеги эквиваленттери буга чейин ар кандай диссертацияларда жана макалаларда лингвистикалык изилдөөлөрдүн объектиси болуп келген. Бирок, заманбап лингвистикада “*достук*” жана “*friendship*” концепттеринин түзүлүштөрүн лингвомаданий аспектте комплекстүү салыштырып-тектештирип изилдөө жана сүрөттөө боюнча иштер жүргүзүлгөн эмес. Изилдөөнүн **жаңылыгы** дал ушул өзгөчөлүктө жатат.

Төмөнкү жыйынтыктар илимий жаңылыктар катары каралышы шарт:

1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө кыргыз жана англис тилдеринин *friendship* жана *достук* концепттеринин негизги когнитивдик белгилери, атап айтканда, мотивациялоочу, түшүнүк жана категориялык белгилери аныкталды;

2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө кыргыз жана англис тилдеринин *friendship/достук* концепттеринин образдык белгилери талданды; дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө кыргыз жана англис тилдеринин *friendship/достук* концепттеринин синонимикалык катарлары аныкталды.

3. “*Friendship*” жана “*достук*” түшүнүктөрүнүн образдык компонентине ар тараптуу талдоо жүргүзүлүп, бул түшүнүктөрдүн англис жана кыргыз тил маданияттарындагы метафоралык чагылдырылышынын өзгөчөлүгү ачылган.

4. Жүргүзүлгөн ассоциативдик эксперименттин негизинде кыргыз жана америкалык маданияттын алып жүрүүчүлөрүнүн “*достук*” түшүнүгүн кабыл алуусунун маданий спецификалык өзгөчөлүктөрү аныкталды жана системалаштырылды, бул изилденүүчү концепциянын универсалдуу жана улуттук спецификалык компоненттерин аныктоого мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн **практикалык баалуулугу**. Бул иштин натыйжаларын «Жалпы тил илими», «Лингвомаданият таануу», «Этнолингвистика» сыяктуу теориялык курстарда, когнитивдик лингвистика, дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана концептология боюнча атайын курстарда колдонууга болот. Ошондой эле, изилдөө материалдары концепттердин сөздүгүн түзүүдө пайдаланылышы мүмкүн.

Коргоого коюлган негизги жоболор:

1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө англис жана кыргыз тилдериндеги *friendship* жана *достук* концепттеринин базалык когнитивдик, атап айтканда, мотивациялоочу, түшүнүк, категориялык жана образдык белгилери бул концепттердин ар кандай маданияттарда кантип кабыл алынганын, визуалдаштырылганын жана кандай ассоциацияларды жаратканын түшүнүүгө жардам берет.

2. Эки тилдин семантикалык интерпретациялоо ыкмалары ар башка болушу мүмкүн, анткени бир эле ойду ар башка тилде билдирүү үчүн колдонулган тилдик каражаттардын көп түрдүүлүгүн жана байлыгын баса белгилеген *friendship/достук*

концептинин уникалдуу аспектилери ар бир тилде бар.

3. *Достук* концептинин айрым компоненттерин кабыл алуудагы айырмачылыктарга карабастан, кыргыз менен англис тилдүү адамдардын ортосундагы жалпы достук түшүнүгү окшош.

4. *Friendship/достук* концептине байланышкан маданий салттар, баалуулуктар, үрп-адаттар жана социалдык аспектилер кыргыз жана англис тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө достукту кабылдоого таасир этет.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: издөнүүчүнүн жеке салымы изилдөө темасын тандоодон, пландын чегинде материалды чогултуудан жана иреттөөдөн, картотеканы түзүүдөн, аларды чечмелөөдөн жана жалпылоодон турат. Диссертациянын текстин даярдоо, чогултулган фактыларды топтоо, сүрөттөп берүү, синтездөө жана талдоо иштери да диссертациянын автору тарабынан аткарылган.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Изилдөөлөрдүн натыйжалары эл аралык жана университеттер аралык илимий-практикалык конференцияларда жана семинарларда баяндалган.

Изилдөөнүн негизги жоболору басылмаларда чагылдырылган. Изилдөө темасы боюнча РИНЦ индексиндеги журналдарда 6 макала жарыяланган.

Иштин структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Изилдөөнүн негизги жоболору басылмаларда чагылдырылган. Изилдөөнүн жыйынтыктары эл аралык жана университеттер аралык илимий-практикалык конференцияларда жана семинарларда баяндалган.

БӨЛҮМ 1. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана концептуалдык сүрөтү

Дүйнөнүн сүрөтүнүн бар экендиги тууралуу суроону алгач немис философтору жана физиктери көтөрүп чыгышкан. Бул терминди философ К. Ясперс жана физик Г. Герц киргизген. Дүйнө сүрөтү адам баласынын тарыхтын жүрүшү жана антропогенез, убакыттын баалуулугу, жаңы менен эскинин ортосундагы өз ара байланышы, өлүм жана жан, жакшылык жана жамандык, эркиндик, теңдик, абийир, укук жана эмгек, үй-бүлө, асман жана асман объектери ж.б. көптөгөн нерселер тууралуу түшүнүктөрүн камтыйт. Дүйнө сүрөтү муундан муунга өтөт, коомдун өнүгүшү менен өзгөрүп, мазмуну боюнча түгөнгүс болуп эсептелет жана адамдын жүрүм-турумунун негизи катары кызмат кылат. Дүйнө сүрөтү – токтоп туруп калбаган, дайыма өзгөрүп туруучу кубулуш.

Тил илиминин өнүгүү процессинде «*дүйнөнүн тилдик сүрөтү*» жана «*дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү*» деген эки терминдин аныктамасын табуу жана алардын өз ара байланышын тактоо маселеси пайда болгон. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн ар кандай аныктамаларын талдоо алардын негизги маңызын жалпылоого мүмкүндүк берет. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилде чагылдырылган

дүйнө жөнүндөгү билимдердин жыйындысы, ошондой эле жаңы билимдерди алуу жана чечмелөө жолдору катары түшүнүлөт. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү өзүнүн өзгөрмөлүүлүгү менен мүнөздөлөт. Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн негизин түзөт жана анын каркасы катары каралат. Биз дүйнөнүн тилдик сүрөтүн динамикалуу процесс катары кабыл алабыз: анын айрым фрагменттери биздин көз алдыбызда калыптанат, башкалары убакыттын өтүшү менен көрүнөт, айрымдары болсо тескерисинче, көмүскөдө калып, аң-сезимдин четине сүрүлөт, ошол себептен туруктуу айтылыштарды колдонуу учурдагы муун үчүн негизсиз көрүнүшү мүмкүн. Белгилүү бир этностун дүйнө сүрөтүн жана анын менталдуулугун изилдөөдө тилди сүрөттөөнүн өзгөчө ыкмасы болгон концептуалдык талдоо колдонулат. Бул метод концепттин структурасын калыптандырган когнитивдик белгилерди аныктоону камтыйт. XX кылымдын 80-жылдары тил илиминде «*концептуалдык дүйнө сүрөтү*» жана «*концептуалдык система*» деген терминдер пайда болгон. Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү элдин маданиятын чагылдырат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө көйгөйү дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүн изилдөө маселеси менен тыгыз байланышкан, анткени дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү элдин өзүн, жашоосун, дүйнөдөгү ордун, дүйнө менен өз ара байланыштарын жана жашоо шарттарын кабыл алуусунун өзгөчөлүгүн белгилеп турат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү ар кандай дүйнө сүрөттөрүн (мисалы, мифологиялык, диний ж.б.) айгинелеп, дүйнө таанымды чагылдырат.

Дүйнөнүн концептуалдык жана тилдик сүрөттөрү адамдардын топтолгон бүткүл материалдык жана руханий тажрыйбаларын чагылдырат. Дүйнө сүрөтү этностун тилинин мазмунунда чагылдырылат. Дүйнө сүрөтүн талдоо улуттук маданияттардын эмнеси менен айырмаланарын жана алар дүйнөлүк маданияттын деңгээлинде бири-бирин кандайча толуктай аларын түшүнүүгө жардам берет [Маслова, 2006:70].

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүн объектке айландырат. Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү адамды курчап турган дүйнөнү чагылдырат.

1.2. Концепт дисциплиналар аралык изилдөөнүн лингвистикалык объектиси катары

Тилди илимий изилдөөлөрдө «*концепт*» термини кеңири колдонулат. Бул термин когнитивдик лингвистика, тил философиясы жана лингвомаданият тармактарында негизги түшүнүк болуп саналат. Бул ар бир багытта “*концепт*” термининин өзгөчө интерпретациялары бар.

Акыркы убакта тилдеги адам фактору маселесине лингвисттердин кызыгуусу күчөдү. Тил адам, анын аң-сезими, ой жүгүртүүсү менен тыгыз байланышта изилдене баштаган. Концептти түшүнүүдө лингвомаданият жана лингвокогнитивдик ыкмалар бири-бирин жокко чыгарбайт; бул ыкмалар инсанга карата векторлору боюнча айырмаланат: лингвокогнитивдик концепт

индивидуалдык аң-сезимден маданиятка карай багыт, ал эми лингвомаданияттык концепт – маданияттан индивидуалдык аң-сезимге карай багыт болуп саналат [Карасик 2005:70].

Бул изилдөөдө концепттин жумушчу аныктамасы төмөнкүдөй. Концепт ар кандай тилдик каражаттар аркылуу ишке ашырылган, чагылдыруунун татаал структурасына ээ болгон улуттук образ, символ, идея деп түшүнүлөт. Концептуалдык маани тиешелүү тилдик бирдиктердин айкалышынын туруктуу жана эркин формаларында берилет. Концепт дүйнөнүн кээ бир фрагменттери тууралуу билимдин категориялык жана нарктык мүнөздөмөлөрүн чагылдырат. Концептте тиешелүү маданият үчүн функционалдык мааниге ээ болгон өзгөчөлүктөр камтылган» [Пименова 2007:47].

Россиялык тил илиминин жаңы багыты акыркы он жылдыкта кыргызстандык тил илиминин изилдөөчүлөрдүн иштеринде өнүгүүдө (К. З. Зулпукаров, М. Дж. Тагаев, З. К. Дербишева, М. И. Лазариди, У. Камбаралиева, Е. И. Жоламанова ж.б.). Кыргызстанда акыркы жылдары концепттерди талдоого арналган бир катар диссертациялык изилдөөлөр жаралды. Кыргызстандагы лингвистиканын өзгөчөлүгү ар түрдүү маданияттын өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезимин, концептуалдык чөйрөсүн түшүнүү максатында түшүнүктөрдү салыштырма аспектиде изилдөө болуп саналат, бул лингвисттерге маданияттар аралык коммуникациянын жолдорун түшүнүүгө жана башка тилди эффективдүү окутуунун усулдарын түзүүгө мүмкүндүк берет.

1.3. Достук концепти философияда жана тилде

Достук концепти көптөгөн окумуштуулардын көңүлүн өзүнө бурган. Бул тууралуу философтор, социологдор, психологдор, этнографтар, педагогдор жана башка окумуштуулар өз ойлорун билдиришкен.

Байыркы доордон баштап Аристотель, Платон, Цицерон, Эпиктет, Диоген Лаэртский, Сенека ж.б. сыяктуу окумуштуулар *достук* концептинин жана анын өзөгүнө жакын бардык менталдык маанилер жөнүндө өз ойлорун айтышкан. Чыгышта бул маселеге Абу Наср аль-Фараби, Ал-Хорезми, Абу Али ибн Сина, Юсуф Хос Хожиб, Кайковус, Ахмад Югнаки, Алишер Навои сыяктуу ойчулдар өзгөчө кызыгуусун билдиришкен. Жогоруда аталган алдыңкы илимий ойдун өкүлдөрүнүн эмгектеринде *достук* концепти жана анын менталдык маанилери, анын ичинде *достук* сөзүнүн этникалык мааниси жөнүндө түрдүү пикирлер айтылган. Достукту кеңири мааниде түшүнүүдө адамдардын ортосундагы бардык позитивдүү мамилелер каралат. Мындай мамилелер туугандык байланыштар, саясий көз караштардын биримдиги, кошуналык же башка мамилелер болушу мүмкүн.

Байыркы мезгилдеги кыргыз философтору жана ойчулдары *достук* түшүнүгүн ачык талкуулаган көлөмдүү, жазма эмгектерди калтырышкан эмес. Бирок кыргыз көчмөн маданиятында коомдук биримдик, тууганчылык жана

меймандостук идеялары күчтүү болгондуктан, социалдык байланыштарды жана мамилелерди терең түшүнүү орун алган. Байыркы кыргыздардын шартында достуктун негизи бири-бирин колдоодо, ишенимде жана берилгендикте болгон. Көчмөндөрдүн жашоосу бекем социалдык байланыштарды талап кылган, анткени адамдар коргоонууда, малчылыктагы жана мергенчиликтеги кызматташууда жана ресурстарды биргелешип пайдаланууда бири-бирине таянышкан.

Жусуп Баласагын *достук* түшүнүгүн түздөн-түз изилдебесе да, анын чыгармаларында адептүүлүктүн, адилеттүүлүктүн жана коомдогу гармониянын мааниси баса белгиленген. Бул баалуулуктар көбүнчө позитивдүү мамилелерди, анын ичинде достукту өнүктүрүү идеясы менен тыгыз байланышкан, анткени алар жеке адамдардын жана жамааттардын жалпы жыргалчылыгына жана бактылуу болушуна өбөлгө түзгөн.

Мындан тышкары, «Манас» эпосунда достук кыргыз маданиятынын ажырагыс аспекти катары сүрөттөлүп, берилгендик, бири-бирин колдоо жана биримдик баалуулуктарына басым жасалат. Эпостун каармандардын ортосундагы бекем байланышка басым жасалгандыгы маданияттагы терең тамыр жайган ишеним, жолдошчулук жана жамааттын күчү баалуулуктарын чагылдырып, кыргыздын дүйнө таанымында достуктун маанилүүлүгүнүн далили катары кызмат кылат.

Бизди кызыктырган *дос* (достук) концепти тил илиминде жана лингвомаданиятта төмөнкү окумуштуулардын эмгектеринде кеңири талданган: Е. В. Урысон (2000), А. Вежбицкая (2001), А. Д. Шмелев (2002), А. О. Арапова (2004), М. А. Хизова (2005), О. М. Лунцова (2007) ж.б. Алар бул концепттин негизги элементтерин бөлүп көрсөтүшкөн. Изилдөөлөрдүн анализи «*достук*» концептинин төмөнкү компоненттерин аныктоого мүмкүндүк берет: достук – бул жакшылыкты, бакытты, адамзаттын толук кандуу жашоосу үчүн зарыл шартты, достордун ортосундагы ишенимди, мамилелердин чын ыкластуулугун, чынчылдыкты, бекемдикти, ишенимдүүлүктү жана мамиленин узакка созулушун, достун өз алдынча боло алуусун, альтруизмди, досун коргоону, теңдикти (ортодо атаандаштыктын жоктугу), расмий мамиленин жоктугун, пайдалуу, руханий мамилени, эмоциялык же материалдык алмашууну билдирет; ошондой эле дос – бул адамдын адеп-ахлактык ченеми, адеп-ахлактык соту, достун пикири эске алынат.

БӨЛҮМ 2. МАТЕРИАЛДАР, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Изилдөөнүн материалдары

Изилдөө материалы катары кыргыз тилинин корпусунун, Британиянын улуттук корпусунун (www.english-corpora.org), Гуттенберг корпусунун маалыматтары, кыргыз жана англис тилдеринин этимологиялык сөздүктөрү, кыргыз жана англис тилдеринин түшүндүрмө сөздүктөрү, шайкештик сөздүктөрү жана энциклопедиялар колдонулган.

Изилдөөнүн **объектиси** кыргыз жана англис тилдеринин лингвомаданиятынын фрагменттери катары *достук* жана *friendship* концепттеринин структуралары болуп саналат.

Кыргыз жана англис тилдеринде *достук* жана *friendship* түшүнүктөрүн вербалдаштырган тилдик бирдиктери **изилдөөнүн предмети** болуп эсептелинет.

2.2. Изилдөөнүн методологиясы жана методдору

Бул изилдөөнүн теориялык-методологиялык базасын когнитивдик лингвистика (А. П. Бабушкин, С. Г. Воркачев, В. И. Карасик, В. В. Колесов, В. А. Маслова, М. В. Пименова, Ю. С. Степанов, К. З. Зулпукаров, М. Дж. Тагаев, З. К. Дербишева, У. Камбаралиева ж.б.), психолингвистика (А. А. Залевская), лингвомаданий символдор (С. С. Аверинцев, А. Н. Веселовский, В. В. Виноградов, В. М. Жирмунский, А. Ф. Лосев, З. К. Караева), мифология жана фольклор теориясы (С. С. Аверинцев, А. Н. Веселовский, В. М. Жирмунский, В. В. Иванов, Е. М. Мелетинский, А. А. Потебня, Н. И. Толстой, О. М. Фрейденберг ж.б.), лингвомаданият таануу (Н. Д. Арутюнова, В. В. Колесов, Д. С. Лихачев, Ю. С. Степанов, П. К. Кадырбекова ж.б.) тармактары боюнча эмгектер түзөт; тексттин касиеттерин аныктоодо биз текстологиянын белгилүү теория изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде камтылган жоболорду жана корутундуларды жетекчиликке алганбыз (Е. Косериу, М. Хэллидей, И. Р. Гальперин, В. И. Кодухов, Л. М. Лосева, С. Омуралиева, А. А. Бекбалаев, С. Дж. Мусаев, Т. С. Маразыков, К. З. Зулпукаров, С. К. Эшманова, Г. А. Мадмарова ж.б.).

Изилдөөнүн ыкмалары: концептуалдык талдоо ыкмасы, дистрибутивдик ыкмасы, салыштырма жана тектештирме методдор, сөздүк аныктамаларды талдоо ыкмасы, сыпаттоо-сандык ыкма ж.б.

БӨЛҮМ 3. *FRIENDSHIP/ДОСТУК* КОНЦЕПТИНИН АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕ ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК СҮРӨТҮНДӨГҮ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Концепттин структурасынын негизги бөлүгүн мотивациялык, түшүнүк жана категориялык белгилер түзөт. Биринчи топ сөздүктөрдөн алынган мотивациялык жана түшүндүрүү белгилерин көрсөтөт. Категориялык белгилер көбүнчө тилдик материалда көрүнөт, бирок алардын бир бөлүгү түшүндүрмө сөздүктөрдө көрсөтүлүшү мүмкүн.

3.1. Англис жана кыргыз тилдериндеги *friendship* жана *достук* концептинин дүйнө сүрөттөөдө негизги когнитивдик өзгөчөлүктөрү

3.1.1. Англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *friendship/достук* концепттеринин мотивациялык белгилери

Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча этимологиялык сөздүктөрдүн аныктамаларынын негизинде сегиз мотивациялык белгилер бөлүнүп алынган: *friendship*, *lover*, *dear*, *beloved*, *to help*, *to strive together*, *mutual liking and*

regard, *'Quaker (member of society)'*.

Достук концепти англис тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө бир катар мотивациялык белгилерди камтыйт. Бул белгилердин бири – достукту ишеним жана колдоого негизделген мамиле катары түшүнүү. Англис тилдүү дүйнөдө кыйын учурларда таяна турган жана кубанычты бөлүшө ала турган адамдар достор деп эсептелет. Ошондой эле, маанилүү мотивациялык белгилердин бири өз ара түшүнүшүү жана боорукердик болуп саналат. Англис маданиятындагы достор, адатта, бири-бирин угуп, түшүнүүгө, кыйын учурларда бири-бирин колдоого жана бири-биринин ийгиликтерине кубанууга даяр. Англис тилиндеги достук концептинин дагы бир маанилүү мотивациялоочу белгиси – бул урматтоо жана толеранттуулук. Англис тилдүү маданияттагы достор бири-биринин индивидуалдуулугун баалашат, көз караштарындагы жана пикирлериндеги айырмачылыктарды сыйлашат.

Мындан тышкары, англис тилинде мотивациялоочу белги катары кызмат кыла ала турган достукка байланыштуу көптөгөн сөздөр жана сөз айкаштары бар. Маселен, *"A friend in need is a friend indeed"* деген фраза, чыныгы дос кыйын учурда билинет дегенди түшүндүрөт.

Жалпысынан алганда, англис тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *достук* концепти өз ара мамилеге, ишенимге, колдоого, түшүнүүгө, урматтоого жана толеранттуулукка негизделген маанилүү баалуулукту билдирет.

“دوست (dust)” сөзү фарсы тилинен алынган, ал “дос” же “конок” дегенди билдирет. Түрк тилдеринин жана кыргыз тилинин этимологиялык сөздүктөрү *дос* концептинин беш мотивациялык белгилерин аныктоого мүмкүндүк берди: *“жолдош-достук/тун, дос-жоро, “дос-жары, дос-жарчылык”, “чыныгы дос, кайышпас дос”, “жан тартуу”, “ынак дос, жан дос”*. Бул маалыматтарды текшерүү үчүн түрк тилдеринин 9 этимологиялык сөздүгүнө талдоо жүргүзүлдү. Кыргыз тилинде көптөгөн сөздөр түрк жана фарсы тилдеринен келип чыккан.

“Дос” сөзү кыргыз тилинен которгондо “друг” дегенди билдирет жана фарсы тилинен алынган. Жогоруда айтылгандай, “дос” же “конок” деген маанини билдирген фарсы тилиндеги “дост” сөзүнөн келип чыккан.

Кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө достуктун биринчи мотивациялоочу белгиси бири-бирин колдоо жана жардам көрсөтүү болуп саналат. Кыргызстандагы достор кыйын учурларда: мейли каржы маселеси, үй-бүлөлүк кыйынчылыктар, же жөн гана эмоционалдык колдоо болобу бири-бирине жардам берүүгө дайым даяр. Достуктун бул белгиси адамдарга өздөрүнүн таянычы болууга жана досторуна ар дайым жардам берүүгө умтулууга түрткү берет. Кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүндө достуктун маанилүү мотивациялоочу белгиси – берилгендик. Кыргызстандык достор достук ишенимдүү жана туруктуу болушу керек деп эсептешет. Алар ар кандай шарттарда бири-биринин жанында болууга жана бардык турмуштук кырдаалдарда бири-бирине колдоо көрсөтүүгө даяр.

Берилгендик – бул адамдарга достукту сактоого жана чыныгы дос болууга умтулууга мотивация болот. Ошондой эле кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө достуктун мотивациялоочу белгилеринин бири урматтоо болуп саналат. Кыргыз маданиятында досторду жана алардын пикирин урматтоо достук мамиленин маанилүү аспекти болуп эсептелет. Кыргызстандыктар досторун кандай болсо, ошондой кабыл алууга умтулушат жана өзгөртүүгө аракет кылышпайт. Буга адамдардын ортосундагы достук мамилелерди жана түшүнүүнү сактоого болгон каалоо мотивация болот.

Достуктун ушул мотивациялоочу белгилеринин баары: бири-бирин колдоо, берилгендик жана урматтоо, кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө маанилүү роль ойнойт. Алар адамдарга Кыргызстандын маданияты менен каада-салтында бекем тамыр жайган чыныгы жана терең достук мамилелерге умтулууга түрткү берет. Кыргыз эли кыйын кырдаалда башкаларга жардам берүүгө, коңшуларына, досторуна колдоо көрсөтүүгө дайым даяр. *Достуктун* бул аспекти кыргыз коомчулугунда социалдык колдоонун жана өз ара жардам берүүнүн маанилүүлүгүн чагылдырат.

Достук да ар түрдүү муундардын ортосундагы карым-катнашты да сүрөттөйт. Кыргыз маданиятында улуу муун авторитет, акылмандыктын булагы деп эсептелет, ал эми кичүү муун улуулардын насаатын угууга, урматтоого милдеттүү. *Достуктун* бул өңүтү кыргыз маданиятында үй-бүлөлүк баалуулуктардын жана салттардын маанилүүлүгүн көрсөтөт.

Кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *достук* концептинин мына ушул мотивациялоочу белгилеринин баары адамдардын ортосундагы өз ара аракеттешүүнүн жана түшүнүшүүнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт. Алар кыргыз элинин баалуулуктарын жана каада-салттарын чагылдырып, инсандар аралык мамилелерди чындоо жана бүтүндөй коомду өнүктүрүү үчүн мотивация булагы катары кызмат кылат.

Жүргүзүлгөн талдоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй, *friendship* жана *friend* мотивациялоочу белгилери англис тил маданиятында актуалдаштыруунун жогорку даражасына ээ. Андан кийин “*help*”, “*dear*” мүнөздөмөлөрү турат. Ал эми орточо жыштык “*lover*”, “*to strive together*” белгилери менен мүнөздөлөт. Төмөнкү жыштык “*mutual liking and regard*”, “*Quaker (member of society)*” белгилеринде байкалат.

Жолдош-достук/тун, дос-жоро, "дос-жары, дос-жарчылык" мотивациялык белгилери кыргыз лингвомаданиятында жогору даражадагы актуализацияга ээ. Орточо жыштык “*чыныгы дос, кайышпас дос*”, “*жан тартуу*” белгилери менен мүнөздөлөт. Төмөнкү жыштык *ынак дос, жан дос*” белгилеринде байкалат.

3.1.2. Англис жана кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *friendship/достук* концептинин түшүнүк белгилери

Англис тилинин заманбап түшүндүрмө сөздүктөрүндө берилген *достук*

лексемасынын аныктамаларынын негизинде бул концептин 18 түшүнүк белгилери аныкталган: *'something thought of as like a friend in being helpful, reliable'*, *'a person whom one knows well and is fond of'*, *'a person who believes in and supports a group'*, *'intimate associate'*, *"eternal"*, *'close acquaintance'*, *'in parliament/court'*, *"a supporter"*, *"sworn"*, *"devoted"*, *'a person in the same side in a struggle'*, *'one who is not enemy or foe'*, *amity, attachment, affinity, brotherhood, intimacy, love.*

Англис тилдеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *friendship* концепти бир нече түшүнүк бергилерине ээ. Биринчиден, достук адамдардын ортосундагы бири-бирин сүйүүгө, түшүнүүгө жана колдоого негизделген мамилени сүрөттөйт. Англис тилинде бул түшүнүктү чагылдырган ар кандай сөздөр жана сөз айкаштары бар.

Достуктун негизги белгилеринин бири – ишеним. Достор бири-бирине ишенишет жана алардын сырлары жана жеке иштери жашыруун сакталарына ишене алышат. Ошондой эле достукта бирин-бири колдоо жана түшүнүү маанилүү. Достор кыйын кырдаалда бири-бирине жардам берип, кубанычтуу учурларда бири-биринин жанында болууга даяр. Алар өз ойлорун, сезимдерин жана тажрыйбаларын бөлүшүшөт, алардын өз ара аракеттешүүсү бири-бирин урматтоого жана түшүнүүгө негизделген.

Достуктун дагы бир белгиси – жакшы көрүү. Достор көбүнчө чогуу убакыт өткөрүшөт, бири-биринин жанында болуудан ырахат алышат. Алардын кызыкчылыктары, хоббилери жана баалуулуктары бирдей жана бул аларга күчтүү жана узакка созулган мамиле түзүүгө жардам берет.

Достук бири-бирин урматтоону жана маданий айырмачылыктарды түшүнүүнү да камтыйт. Англис тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө достук ар түрдүү улуттун жана маданияттын өкүлдөрүнүн ортосунда болушу мүмкүн жана бул айырмачылыктарды урматтоо жана баалоо маанилүү.

Сөздүктөрдү талдоонун негизинде кыргыз тилиндеги *достук* концепциясын алып жүргөн негизги идея адамдардын ортосундагы өз ара түшүнүшүүгө, чынчылдыкка жана ишенимге негизделген карым-катнаш деген жыйынтыкка келе алабыз. Достук чыккынчылыкка орун берилбеген достук мамилени билдирет. Достор душмандарга карама-каршы мааниде каралат.

Кыргыз тилинин заманбап түшүндүрмө сөздүктөрүндө берилген достук лексемасынын аныктамаларынын негизинде достук түшүнүгүнүн 14 түшүнүк белгилери аныкталган: *"достук"*, *"аянышпаган"*, *"жакшы мамиледе"*, *"жардамчы"*, *"жакын"*, *"жакын таанышуу"*, *"колдоочу"*, *"түбөлүктүү"*, *"кыйышпас"*, *"антташкан"*, *"берилген"*, *"тилектеш"*, *"ак ниет"*, *"кымбаттуу достор"*, *"кеңешчи"*.

Алдын ала сөз-репрезентантка жүргүзүлгөн талдоо каралып жаткан концептин структурасында бир катар мотивациялоочу белгилердин бар экендигин аныктоого мүмкүндүк берди. Заманбап түшүндүрмө сөздүктөрдү

изилдөө концептуалдык белгилердин негизги бөлүгү изилденүүчү концепттин мотивациялоочу белгилерине барып такаларын көрсөттү.

Достук концепти кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн маанилүү бөлүгү болуп саналат. Анын кыргыз элинин тилинде, маданиятында чагылдырылган өзүнүн түшүнүк белгилери бар.

Достук концепциясынын түшүнүк белгилери менен кыргыз элине мүнөздүү жашоо салтынын ортосунда тыгыз байланыш бар. Бул концепт адамдардын ортосундагы өз ара аракеттешүүнүн, коммуникациянын жана түшүнүүнүн маанилүүлүгүн камтыйт. Бул айлана чөйрөдөгүлөр менен байланыш жана карым-катнаш түзүүгө жигердүү умтулууну билдирет.

Ошондой эле *достук* кыргыз элинин меймандостугу жана достук мамилеси менен байланышкан. Бул конокту кабыл алууга, ага жардам берүүгө жана ар кандай кырдаалда колдоо көрсөтүүгө ачык жана даяр экендигин билдирет. Бул концепт кыргыз коомунда жакшы мамилелердин, достук байланыштардын калыптанышына негиз болуп саналат.

Мындан тышкары, *достукта* улууну сыйлоо, каада-салт, улуттук баалуулуктар камтылган. Бул концепт кыргыз элинин кайталангыс маданиятын жана өзгөчөлүгүн чагылдырып, улуттук каада-салттарды, үрп-адаттарды сактоонун жана улантуунун негизи болуп саналат.

Дегеле, кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *достук* концепти маанилүү жана орчундуу болуп саналат. Ал кыргыз элинин негизги баалуулуктарын жана принциптерин чагылдырат, ошондой эле адамдардын өз ара аракеттешүүсүнүн жана өз ара түшүнүшүүнүн негизин түзөт.

Англис тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *friendship* концептинин түшүнүк белгилерине жүрүзүлгөн талдоо төмөндөгү жыйынтыктарды берди. Жогорку даражадагы “Friendship” актуализациясы: ‘*intimate associate*’, ‘*helper*’, ‘*a person who believes in and supports a group*’, ‘*close*’, ‘*a person whom one knows well and is fond of*’, ‘*a person in the same side in a struggle*’ түшүнүк белгилерине мүнөздүү. Орточо жыштык ‘*supporter*’ түшүнүк бирдигинде берилген. Төмөнкү жыштыктагы актуализацияга ‘*friend in a parliament/court*’ жана ‘*not an enemy*’ түшүнүк бирдиктери ээ.

Кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *достук* концептинин түшүнүк белгилерине жүргүзүлгөн талдоонун негизинде “*жакшы мамиледе*”, “*жакын*”, “*түбөлүктүү*”, “*жардамчы*”, “*антташкан*”, “*тилектеш*” белгилеринин жогорку даражадагы актуализацияга ээ экендигин айтууга болот. Орточо жыштык “*аянышпаган*”, “*кыйышпас*”, “*ак ниет*”, “*берилген*”, “*кымбаттуу дос*” деген түшүнүк белгилерине мүнөздүү. Төмөнкү жыштык “*кеңешчи*”, “*колдоочу*” деген түшүнүк бирдиктеринде байкалат.

3.1.3. Англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөттөрүндө *friendship/достук* концептинин категориялык белгилери

Англис жана кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *friendship* жана *достук* концептинин категориялык белгилерин талдоо квалитативдик, квантитативдик, темпоралдык, мейкиндик, баалуулук-баалоо, эмоционалдык сыяктуу категориялык белгилер салыштырылып жаткан эки тилде тең бар экенин көрсөттү.

Англис тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *friendship* концептинин категориялык белгилерин талдоонун негизинде баалуулук-баалоо, эмоционалдык белгилеринин жогорку даражадагы актуализациясын байкоого болот. Орточо жыштык көптүк категориясынын квантитативдик белгилери сыяктуу категориялык белгилер үчүн мүнөздүү. Төмөнкү жыштык колоративдик белгилери сыяктуу категориялык белгилер үчүн мүнөздүү. Кыргыз тилинде да баалуулук-баалоочу, эмоционалдык жана квалитативдик белгилердин актуализациясынын жогорку даражасын белгилөөгө болот.

Орточо жыштык көптүк жана саналуучу/саналбоочу квантитативдик белгилер сыяктуу категориялык белгилерге мүнөздүү. Төмөнкү жыштык колоративдик белгилерде байкалат.

Дүйнө жүзүндөгү англис жана кыргыз тилдериндеги “достук/достук” түшүнүгүнүн синонимдер катары

Англис тилинде достуктун ар кандай аспектилерин, анын ичинде *companionship*, *camaraderie*, *intimacy* жана башкалар сыяктуу терминдерди сүрөттөө үчүн синонимдердин бай топтому бар. Кыргыз тилинде «достук» түшүнүгү да достук мамилелердин ар кыл жактарын чагылдырган ар түрдүү синонимдерге ээ, мисалы, *ишеним* (*доверие*), *ынтымак* (*согласие*), *жардам* (*помощь*) ж.б.

3.2. Англис жана кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөттөрүндө *friendship/достук* концептинин образдык белгилери

3.2.1. Жансыз жаратылыштын белгилери

Жансыз табияттын белгилеринин эбегейсиз зор классы элементтердин, заттардын, тамак аштын жана артефакттардын когнитивдик белгилеринин топторунан түзүлөт. Бул белгилер англис жана кыргыз лингвомаданиятынын *достук* жана *friendship* концептинин структурасында каралган.

1) Жаратылыш белгилери

Жаратылыштын белгилери отун, суунун, абанын жана жердин өзгөчөлүктөрү аркылуу ишке ашырылат. Англис тилинде *friendship* концептинин структурасы табигый элементтер: от, суу, аба жана жер менен байланышкан мүнөздөмөлөрдүн жардамы аркылуу берилиши мүмкүн. Бул белгилердин ар бири достуктун белгилүү бир аспектинин символу болушу мүмкүн. Кыргыз тилинде от, суу, аба, жер белгилери *достук* (байланыш, өз ара аракеттешүү) концептинин белгиси катары колдонулат. Бул белгилердин ар бири кыргыз элинин тилинде, маданиятында чагылдырылган өзүнүн мүнөздөмөлөрүнө ээ.

2) Заттык белгилери

Кийинки топту заттын когнитивдик белгилери түзөт. Англис тилиндеги *достук* концептиндеги заттын когнитивдик белгилери бул концепцияны түшүнүү үчүн маанилүү. Англис тилиндеги *достук*, адатта, ишеним, колдоо, жакшы көрүү, бирин бири түшүнүү жана өз ара урматтоо сыяктуу белгилер менен байланыштырылат. Жалпысынан, англис тилиндеги *достук* концептиндеги заттын когнитивдик белгилери *достук* мамиленин маңызын жана мүнөзүн аныктоого жана түшүнүүгө жардам берет. Аларга ишеним, колдоо, сүйүү, бирин бири түшүнүү жана өз ара урматтоо кирет. Бул белгилер англис тилинде бекем жана узакка созулган *достук* мамилени түзүү үчүн негиз болуп саналат.

Кыргыз тилинде *достук* концептинин өзүнүн когнитивдик белгилери бар, алар бул түшүнүктүн өзгөчөлүктөрүн жана баалуулуктарын чагылдырат. *Достук* кыргыз маданиятында эң маанилүү жана узакка созулган мамилелердин бири болуп эсептелет. Кыргыз тилиндеги *достук* концептиндеги заттын когнитивдик белгилери кыргыз маданиятынын жана мамилелеринин негизи болгон ишеним, берилгендик, өз ара түшүнүшүү жана тилектештик сыяктуу баалуулуктарды чагылдырат.

3) Азык белгилери

Англис лингвомаданиятында азык белгиси *'sweets'* түшүнүгүн камтыйт: *The Whale; «either that they are incapable of tasting the sweets of the tenderest friendship»* [H. Fielding. *History of Tom Jones, a Foundling*, p 136].

Азык белгилери өзүнчө топту түзөт:

«Жакшы дос жан жыргатаар азык, жаман дос башка тиер казык» [М. Ибраимов. Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү].

4) Артефакт белгиси

Англис лингвомаданиятында *достук* концепти анын маанилик тереңдигин бекемдеген жана ачып берген ар кандай образдык белгилерге ээ бай түшүнүктү билдирет. Бул концептин артефакттарынын негизги образдык өзгөчөлүктөрүнө жылуулук, берилгендик, колдоо жана өз ара мамиле кирет.

1) Признак артефактов

Англис тилиндеги *достук* концептинин артефакттарынын образдык белгилерине *достук* менен байланыштырылган символикалык предметтер же иш-аракеттер кириши мүмкүн. Кыргыз тилинде *достук* концепти менен байланышкан артефакттардын образдык белгилери өзүнө өзгөчө белгилерди жана аракеттерди камтышы мүмкүн.

Ошентип, англис лингвомаданиятында *достук* концептинин артефакттарынын образдык белгилери *достук* мамилени коштогон жылуулукту, берилгендикти, колдоону, бири-бирин жактырууну, уникалдуулукту жана кубанычты чагылдырган көп кырдуу жана терең түшүнүк болуп саналат.

3.2.2. Жандуу жаратылыш белгилери

Достук – бул дүйнө жүзүндөгү адамдардын жашоосун ар тараптан камтыган укмуштуу көрүнүш. Бул концепт ар кандай тилдерде жаратылыштан алынган образдар жана метафоралар аркылуу чагылдырылат.

Англис тилинде достук көбүнчө дарак катары элестетилет. Дарак топуракка тамыр жайгандай, достук да жылдар өткөн сайын өсүп, бекемделет. Англис тилинде "достуктун тамыры" деген сөз айкашы көп колдонулат, бул достук байланышынын бекемдигин жана тереңдигин баса белгилейт. Ошол сыяктуу эле, "бутактар" жана "жалбырактар" деген сөздөр достордун чөйрөсүнүн ичиндеги мамилелердин ар түрдүүлүгүн жана байлыгын сүрөттөө үчүн колдонулушу мүмкүн.

Кыргыз тилинде достуктун образы көбүнчө кыргыз табиятынын байлыгынан алынат. Мисалы, достукту тоо суулары менен салыштырса болот, алардын бурулуштары болушу мүмкүн, бирок ар дайым таза сууга толуп турат да, бул жандуулуктун жана мамиледеги колдоонун символу болот. Англис тилиндегидей эле, кыргыз тилинде да достук карым-катнаштын кооздугун жана туруктуулугун билдирүү үчүн дарактардын жана гүлдөрдүн образдарын колдонсо болот.

Бирок, маданий өзгөчөлүктөргө жана тилдик айырмачылыктарга карабастан, эки тилде тең жаратылыш образдары достуктун табигыйлыгын жана туруктуулугун баса белгилейт. Дарак сыяктуу достук да өсүп-өнүгүү үчүн камкордук жана көңүл бурууну талап кылат. Дарыя сымал ал да тоскоолдуктарга кабылышы мүмкүн, бирок аны сезгендердин жашоосун байытып, андан ары жолун уланта берет.

Ошентип, англис жана кыргыз тилдериндеги достуктун образдык белгилери жандуу жаратылыштын контекстинде *достук* концепциясынын бай жана түркүн түстүү образын түзүп, маданий өзгөчөлүктөрдүн тилде чагылдырылышынын эң сонун мисалы болуп калат.

Образдык белгилер салыштырылып жаткан лингвомаданияттардагы айырмачылыктарды ачып берет. Образдык белгилер бир катар белгилерге бөлүнөт. Бул белгилердин катарына төмөнкүлөр кирет: вегетативдик (өсүмдүк), виталдык (тирүү жандыктын белгилери), соматикалык (дене), перцептивдик (сезүү ыкмалары), зооморфтук (энтмологиялык, орнитологиялык и анималисттик, ихтиологиялык), антропоморфтук (адамдык), гендердик (биолого-социалдык жынысты белгилөөчү), кесиптердин белгилери, инсандар аралык когнитивдик белгилер.

1) Вегетативдик (өсүмдүк) белгилери.

Англис лингвомаданиятында *достук* концепти бардык өсүмдүктөргө мүнөздүү метафоралар менен берилет: *'flourishing', growing', spring up, 'harvest/harvesting'*. Кыргыз лингвомаданиятында да *достук* концепти бардык өсүмдүктөргө мүнөздүү метафоралар аркылуу берилет: *чымоок, өсөр, табигый, тамырлар.*

«Чырмаоктон бетер чырмалып, Жүз жолу кайра достоштум» [Б. Сарногоев. *Мидинге Кат*].

2) Виталдык белгилер

Белгилердин топторунун саны боюнча эң кеңири жайылган түрү тирүү жандыктын белгилери болуп саналат. Мындай белгилер виталдык деп аталат. Аларга тирүү жандыктардын жалпы белгилери кирет: жашоо/өлүм, дем алуунун болушу, уктоо/ойгонуу жөндөмү, тамактануу муктаждыгы, кыймылдын/кыймылдын жоктугу, физикалык абал ж.б. Англис тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө *достук* түшүнүгүнүн виталдык белгилерин карап көрөлү. Англис тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө виталдык белгилер “*death, strength, age, movement, action*” ж.б. лексемалары аркылуу берилет.

Достук концептинин виталдык белгилерине төмөнкү лексемаларды киргизүүгө болот: *тууйт, жашай берсин, жылып өтөт ж.б.*

“...катуулук дайыма кайра каршыгууну тууйт, ишеним достукту тууйт” [Т. Касымбеков. *Сынган Кылыч*].

“*Биздин да достугубуз жашай берсин, Эки элдин меймандостук салты менен*” [Ж. Сыдыков. *Сен десем*].

3) Соматикалык белгилери

Friendship концептинин соматикалык белгилери *hand, heart, face, blood* ж.б. лексемалары аркылуу айтылат.

Достук концепти көз, кол, жүрөк, төш, курсак ж.б. лексемалары аркылуу бир катар соматикалык белгилер менен мүнөздөлөт.

4) Перцептивдик белгилери

Англис жана кыргыз тилдериндеги *достук* концептинин перцептивдик белгилери *достук* түшүнүгү менен байланыштырылган сезимдер, кабылдоолор жана визуалдык образдар аркылуу берилиши мүмкүн.

Бул жерде бир нече перцептивдик белгилер эки тилдеги тиешелүү лексемалар менен бирге берилген: *warmth* (жылуулук), *bright smiles* (жаркыраган жылмаюу), *comforting presence* (жанында болуп жубатуу) ж.б.

Бул белгилер англис жана кыргыз тилдериндеги *достуктун* визуалдык жана эмоционалдык аспектилерин чагылдырып, *достук* мамиледеги жылуулукту, жылмаюуну, жубатууну, жалпы күлкүнү жана берилгендикти баса белгилейт.

5) Зооморфтук белгилери

Англис жана кыргыз тилдериндеги *достук* концептинин образдуу зооморфтук белгилери өзүнө жаныбарлар (анималисттик катар), канаттуулар (орнитологиялык катар), курт-кумурскалар (энтомологиялык катар) менен байланышкан метафоралык образдарды камтышы мүмкүн. «*Our friendship allows us to be free spirits, soaring like birds in the sky*».

“*Достук менен сүйүү куштун эки канатындай; Досторуң көп дүйнөдө, Жалгыз эмес канатың*” [М. Ибраимов. *Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү*].

б) Антропоморфтук белгилери

Англис жана кыргыз тилдериндеги *достук* концептинин антропоморфтук белгилери өзүнө адамдык сапаттарга жана мүнөздөмөлөргө байланышкан метафоралык образдарды камтышы мүмкүн.

7) Гендердик белгилери

Англис тилинде *достук* концепти көбүнчө ар кандай гендердик образдык белгилерди колдонуу менен берилет. Мисалы, англис тилинде достукту сүрөттөө үчүн жыныстардын ортосундагы мамилелерге байланыштуу метафораларды колдонуу кеңири таралган.

Кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтү *достук* концептин сүрөттөөдө гендердик образдуу белгилерди да камтышы мүмкүн. Бул маданиятта айтылыштар уникалдуу болушу жана эркек менен аялдын достугунун айрым өзгөчөлүктөрүн чагылдырышы мүмкүн.

Бул образдык белгилер достук мамилелердин алкагында тыгыз байланыштарга, өз ара түшүнүшүүгө жана өз ара жардамдашууга көңүл буруу менен кыргыз маданиятындагы салттуу баалуулуктарды жана достукту кабылдоону чагылдыра алат.

3.3. Англис жана кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн *friendship/достук* концептине жүргүзүлгөн ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгы

3.3.1. Кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн *достук* концептине жүргүзүлгөн ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгы

Кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн *достук* концептине жүргүзүлгөн ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгы кыргыздардын достукту кабыл алуусундагы тилдик жана социомаданий өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берет. Экспериментке 99 респондент катышкан, алардын көпчүлүгү – аялдар (89,9%) жана 18ден 30 жашка чейинки жаштар (81,8%), бул жаш муундун активдүү катышуусун жана Кыргызстандагы социалдык изилдөөлөргө мүнөздүү гендердик өзгөчөлүктү чагылдырат, анда аялдар билим берүү, социалдык жана саясий чөйрөлөрдө жигердүүлүк көрсөтүшөт.

Жооптордун анализи достук маанилүү социалдык баалуулук катары кабыл алынарын көрсөтөт, анын негизи – кыргыз элинин маданияты менен тыгыз байланышкан жамааттуулук. Бул үй-бүлөнүн, коомчулуктун жана өз ара жардамдын жогорку маанилүүлүгүндө көрүнөт. Респонденттер достукту ишенимге, колдоого жана урматтоого негизделген деп белгилеп, досту тууган, бир туугандар катары аныкташат. Жоопторунда достукту үй-бүлөлүк байланыштар менен окшоштуруу көп кездешкени кызыктуу, бул жеке жана коомдук чектер бүдөмүк болгон жамааттык коомдорго мүнөздүү.

3.3.2. Англис тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн *friendship* концептине жүргүзүлгөн ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгы

Ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгы салыштырылып жактан тилдерде достук концептин чечмелөөдөгү окшоштуктарды жана айырмачылыктарды көрсөттү. Достукту кабыл алуудагы кээ бир айырмачылыктарга карабастан, кыргыздар менен англис тилинде сүйлөгөн адамдар *достук* концепти боюнча жалпы бирдей түшүнүккө ээ, бирок алардын дос жөнүндөгү түшүнүктөрү айырмаланышы мүмкүн. Англис тилинде *дос* искусствонун же кайрымдуулуктун демөөрчүсү болушу мүмкүн, мындай түшүнүк кыргыз тилинде жок. Ошондой эле англис тилиндеги аныктама романтикалык мамилелердин болуу мүмкүнчүлүгүн камтыйт, бул кыргыз түшүнүгүндө жок. Кыргыздар үчүн дос – бул өз ара жардамдашкан жана душман эмес адам.

Англис тилинде дос – бул жакын адам, ага ишениет, бирок, адатта, ал үй-бүлө мүчөсү эмес. Окшоштуктар эки маданияттын диний тексттериндеги достуктун маанилүүлүгүн камтыйт. Айырмачылыктар сөздөрдүн этимологиясында, көз карандысыздыкка жана өз ара жардамдашууга болгон мамиледе, ошондой эле кайрылуу формалары жана көз контакты сыяктуу маданий өзгөчөлүктөрдө байкалат. Англисче сүйлөгөн адамдар мамиледе мобилдүү болушат, ошол эле учурда кыргыздар узак мөөнөттүү достукка ыкташат. Америкалыктар көбүрөөк индивидуалист, кыргыздар коллективист болушат.

КОРУТУНДУ

Англис жана кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүндөгү *достук* жана *friendship* концепттерин салыштырып талдоо бул түшүнүктөрдү түшүнүүдөгү жана туюнтуудагы окшоштуктарды да, олуттуу айырмачылыктарды да көрсөттү.

Окшоштуктар:

– Эки маданиятта тең достук өз ара ишенимге, колдоого жана түшүнүүгө негизделген маанилүү баалуулук катары каралат. Эки маданиятта тең достук социалдык өз ара аракеттешүүдө башкы ролду ойногон адам жашоосунун негизги аспектиси катары каралат.

– Диний тексттер (Инжил жана Куран) эки маданиятта достуктун маанилүүлүгүн баса белгилегендиги бул түшүнүктүн терең руханий тамырга жана жашоо күчүнүн булагына ээ экендигин көрсөтөт.

– Англис жана кыргыз тилдериндеги достук концептеринде окшош категориялык белгилер бар экендиги байкалат, алардын ичинде: квалитативдик, квантитативдик, темпоралдык, мейкиндик, баалуулук-баалоо жана эмоционалдык мүнөздөмөлөр бар.

– Эки тилде тең достуктун ар кандай аспектилерин билдирүү үчүн бай синонимдик катар бар, бул эки маданиятта тең бул *достук* концепттин маанилүү экендигин көрсөтүп турат.

- Эки тилде тең достуктун ар кандай аспектилерин билдирүү үчүн бай синонимдик катары бар, бул эки маданиятта бул концепттин маанилүүлүгүн көрсөтүп турат.

Айырмачылыктар:

– Сөздөрдүн этимологиясы ар түрдүү: англис тилиндеги “friend” сөзүнүн “сүйүү” түшүнүгү менен байланышкан индоевропалык тамыры бар, ал эми кыргыз тилиндеги “дос” сөзү “дос” же “конок” дегенди билдирген фарсы сөзүнөн келип чыккан.

– Англис маданиятында достук мобилдүү жана кыска мөөнөттүү болушу мүмкүн, ал эми кыргыз маданиятында узак мөөнөттүү, туруктуу мамилелерге артыкчылык берилет.

– Кыргыз маданияты бир топ коллективдик, ал эми англис тилдүү маданият бир топ индивидуалисттик мүнөзгө ээ, бул достун ролун түшүнүүгө жана достук мамилелерден болгон күтүүлөргө таасирин тийгизет.

– Кыргыз маданиятында дос тууганга теңелиши мүмкүн, бул азыркы англис маданиятына анча мүнөздүү эмес.

Лингвистикалык өзгөчөлүктөрү:

– Англис тилинде *достук* концепти мамилелердин ар кандай аспектилерин жана өңүттөрүн чагылдырган терминдердин кеңири спектри аркылуу чагылдырылат (мисалы, *companionship, camaraderie, amity*).

- Кыргыз тилинде *достук* концепти да бай синонимдик катарга ээ, бирок өз ара жардамдашуу, биримдик жана урмат-сый сыяктуу аспектилерге басым жасалат.

Маданий айырмачылыктар:

– Кыргыз маданиятында достуктагы өз ара жардамдашууга жана колдоого көбүрөөк маани берилет, бул тарыхый жана социалдык факторлорго байланыштуу болушу мүмкүн.

– Кыргыз маданияты достуктун контекстинде улууларды жана салттарды урматтоого чоң маани берет, бул англис маданиятында көп байкалбайт.

– Англис маданиятында достук мамилелердин кеңири спектрин, анын ичинде романтикалык мамилелерди камтышы мүмкүн, ал эми кыргыз маданиятында достук көбүнчө платондук мамиле катары каралат.

Достук түшүнүгүн калыптанышында концептуалдык метафоралар жана образдык белгилер эки маданиятта тең маанилүү роль ойнойт, бирок алар майда өңүттөрдө айырмаланышы мүмкүн. Бул достук түшүнүгүн кабыл алуудагы жана билдирүүдөгү тереңдиктеги маданий айырмачылыктарды чагылдырат.

Талдоо көрсөткөндөй, *достук* концептин кабылдоо жана билдирүү көбүнчө маданий, тарыхый жана социалдык факторлорго байланыштуу. *Достук* концептине болгон кыргыз элинин мамилеси салттуу жашоо ыңгайына, коллективизм жана улууларды урматтоо менен тыгыз байланышта каралат, ошол эле учурда англис тилинин концепти индивидуалисттик мамилени жана мамилелерде көбүрөөк ийкемдүүлүктү чагылдырат.

Жыйынтыктап айтканда, эки маданиятта достуктун универсалдуу маанилүүлүгүнө карабастан, бул концепти түшүнүү жана билдирүү өңүтүндө

олуттуу айырмачылыктар бар. Бул айырмачылыктар ар бир коомдун уникалдуу маданий, тарыхый жана социалдык контексттерин чагылдырат жана достук сыяктуу фундаменталдык түшүнүктөрдү изилдөөдө маданияттар аралык түшүнүүнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. **Давлеталиева, Н. К.** Англо-америкалык тил мейкиндигиндеги тил инсандын «Достук» концептин концептуалдык түшүнүгү (ассоциативдик эксперименттин маалыматтарынын негизинде) [Текст] / Н. К. Давлеталиева // Кыргызстандын Жарчысы. – 2023. – No. 2-2. – 71-76-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=73161164>
2. **Давлеталиева, Н. К.** Коомдогу «достук» концепциясы [Текст] / Н. К. Давлеталиева, Г. И. Ибраева // Кыргызстандын Жарчысы. – 2023. – No. 2-2. – 76-81-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=73161165>
3. **Давлеталиева, Н. К.** Образные признаки концепта "дружба" в английской и кыргызской языковых картинах мира [Текст] / Н. К. Давлеталиева // Бюллетень науки и практики. – 2025. – Т. 11, № 1. – С. 497-503. <https://elibrary.ru/item.asp?id=79702452>
4. **Давлеталиева, Н. К.** Символические признаки концепта «дружба» в английской языковой картине мира [Текст] / Н. К. Давлеталиева, Ч. К. Найманова // Бюллетень науки и практики. – 2024. – Т. 10, № 12. – С. 680-685. <https://elibrary.ru/item.asp?id=78065645>
5. **Давлеталиева, Н. К.** Философские и языковые аспекты концепта “Дружба” [Текст] / Н. К. Давлеталиева, Ч. К. Найманова // Кыргызстандын Жарчысы. – 2024. – № 1-2. – С. 454-460.
6. **Давлеталиева, Н. К.** Лингвокультурологический анализ концепта “Дружба” в кыргызской и английской языковых картинах мира (на материале пословиц и поговорок) [Текст] / Н. К. Давлеталиева // Кыргызстандын Жарчысы. – 2024. – № 1-2. – С. 460-469.

Давлеталиева Назира Карагуловнанын
“Достук” концептинин дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө чагылдырылышы (англис жана кыргыз тилдеринин материалдарынын негизинде)” аттуу темада
10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: концепт, лингвистикалык жана концептуалдык дүйнөнүн картинасы, достук, түрткү берүүчү, концептуалдык, категориялык, образдык белгилер, синонимдер катары.

Изилдөөнүн объектисин катары *достук* жана *friendship* концепттеринин структуралары кыргыз жана англис тил маданиятынын фрагменттери эсептелинет

Кыргыз жана англис тилдеринде *достук* жана *friendship* түшүнүктөрүн вербалдаштырган тилдик бирдиктери **изилдөөнүн предмети** болуп эсептелинет.

Диссертациялык **изилдөөнүн максаты** кыргыз жана англис тил маданияттарындагы *достук* жана *friendship* түшүнүктөрүнүн структураларын жана алардын тилдик репрезентацияларын талдоонун негизинде салыштырып талдоо болуп саналат.

Изилдөөнүн ыкмалары: концептуалдык талдоо ыкмасы, дистрибутивдик ыкмасы, салыштырма жана карама-каршы методдор, сөздүк аныктамаларды талдоо ыкмасы, сыпаттоо-сандык ыкма ж.б.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы төмөнкүлөрдө:

1. Дүйнөнүн англис жана кыргыз тилдериндеги сүрөттөрдөгү “friendship” и “достук” түшүнүктөрүнүн негизги когнитивдик белгилери, атап айтканда, мотивациялоочу, концептуалдык жана категориялык белгилери аныкталган;

2. Дүйнө жүзүндөгү англис жана кыргыз тилдериндеги сүрөттөрдөгү “friendship/достук” түшүнүгүнүн образдуу белгилери талдоого алынды;

3. Англис жана кыргыз тилдеринин дүйнө таанымында “friendship/достук” түшүнүгүнүн синонимдеринин катары аныкталган;

4. “достук” түшүнүгүнө карата кыргыз, америкалык жана британ элдеринин маданий өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн ассоциативдик эксперимент жүргүзүлүп, талдоого алынган.

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү. Иштин натыйжалары “Тил теориясы”, “Стилистика” теориялык курстарында, когнитивдик лингвистика жана лингвокультурология боюнча атайын курстарда, ошондой эле англис тилиндеги практикалык сабактарда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Давлеталиевой Назиры Карагуловны на тему “Реализация концепта “дружба” в языковой картине мира (на материале английского и кыргызского языков)”, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: концепт, языковая и концептуальная картина мира, дружба, мотивирующие, понятийные, категориальные, образные признаки, синонимический ряд.

Объект – структуры концептов *достук* и *friendship* как фрагменты кыргызской и английской лингвокультур.

Предмет – языковые единицы, вербализирующие концепты *достук* и *friendship* в кыргызском и английском языках.

Целью диссертационного исследования является сравнительно-сопоставительный анализ структур концептов *достук* и *friendship* в кыргызской и английской лингвокультурах на основе анализа их языковых репрезентаций.

Методы исследования: метод концептуального анализа, дистрибутивный метод, сравнительный и сопоставительный методы, метод анализа словарных дефиниций, описательно-количественный метод и др.

В работе получены следующие **научные результаты:**

1. выявлены базовые когнитивные признаки концептов “friendship” и “достук” в английской и кыргызской языковых картинах мира, в частности, мотивирующие, понятийные и категориальные признаки;
2. проанализированы образные признаки концепта “friendship/достук” в английской и кыргызской языковых картинах мира;
3. выявлен синонимический ряд концепта “friendship/достук” в английской и кыргызской языковых картинах мира;
4. проведен и проанализирован ассоциативный эксперимент на предмет установления культурных особенностей кыргызского и американского и британского народов относительно концепта “дружба”.

Область применения. Результаты работы могут быть использованы в теоретических курсах “Теория языка”, “Стилистика”, в спецкурсах по когнитивному языкознанию, лингвокультурологии, а также на практических занятиях по английскому языку.

SUMMARY

of the dissertation of Davletalieva Nazira Karagulovna entitled “Realization of the concept of “friendship” in the linguistic picture of the world (on the material of English and Kyrgyz languages)”, submitted for the degree of Candidate of Philological Sciences majoring in 10.02.20 – comparative-historical, typological and contrastive linguistics

Keywords: concept, linguistic and conceptual picture of the world, friendship, motivating, conceptual, categorical, figurative features, synonymic series.

The object of the study – structures of the concepts *доцмык* and *friendship* as fragments of the Kyrgyz and English linguocultures.

The subject of the study – linguistic units verbalizing the concepts *доцмык* and *friendship* in the Kyrgyz and English languages.

The aim of this study is a comparative analysis of the structures of the concepts *доцмык* and *friendship* in the Kyrgyz and English linguocultures based on the analysis of their linguistic representations.

Research methods: conceptual analysis method, distribution method, comparative and contrastive methods, dictionary definitions analysis method, descriptive and quantitative method, etc.

The following **research findings** were obtained in the work:

1. basic cognitive features of the concepts “*friendship*” and “*доцмык*” in the English and Kyrgyz language pictures of the world were identified, in particular, motivating, conceptual, and categorical features;
2. figurative features of the concept “*friendship/доцмык*” in the English and Kyrgyz language pictures of the world were analyzed;
3. a number of synonyms of the concept “*friendship/доцмык*” in the English and Kyrgyz language pictures of the world were identified;
4. the associative experiment was conducted and analyzed to establish the cultural characteristics of the Kyrgyz, American, and British peoples regarding the concept of “*friendship*”.

Scope of the results of the work. The results of the work can be used in theoretical courses “Theory of Language,” “Stylistics,” in special courses on “Cognitive Linguistics” and “Linguoculturology” as well as in English practical classes.